

պիսի գարշելի ճանապարհով, որը վերաւորում է մարդկային սրտի ամեն բարի եւ անխնայ գեղեցիկութեանը: Աւելորդ երբ համարում այստեղ առաջ բերել այն տմարդի հայկերով լի պատմութիւնը, որի ժամանակ Հայոց երիտասարդ թագաւորն իւր անարգ եւ պիղծ հիւրընկալի սրին զոհ գնաց, որը նկարագրելով Ամիանսը, խօսք չէ գտնում արտայայտելու իւր զգուհանքն ու արհամարհանքը դէպ ի իւր հայրենակիցների նողկալի վարմունքը: Գնէլ Անձեւացեաց տէրը, տեսնելով իւր թագաւորի արիւնամթաթաւ դիակը՝ «Հանեալ զիւր սուսերն՝ հարկանէր զմի ի լեգէնաց անտի սպանանէր, յայնցանէ, որ հարին զթագաւորն: Ապա Տերէնդ զորավարին Յունաց զիւր սուսերն հանեալ անձր տարակաց ի գլխին Գնելոյ, զսկառաւանք գլխոյն ի վերայ աւացնի ի բաց ընդ գնելոյ»:

Ահա Պապի սպանութեան ստույգ պատմութիւնը՝ ըստ տղամային եւ ըստ արտաքին պատմագրութեանը՝ որ տեղի ունեցաւ 374 թուին:

Այժմ տեսնենք, թէ խոր ինչ է պատմութեան այս գէպը մասին: Արդ խոր. գաղտնի նպատակ ունենալով, Ներսէս Մեծ հայրապետի պիղծ դահճին, պիտիք Պապ թագաւորին, արդարացի հատուցում տալ թէոգոս մեծ եւ բարեպաշտ կայսեր ձեռքով, խորհարել է փի պատմութիւնը: Այս պատճառաւ խոր. յիշատակը իւր, ինչպէս տեսանք, լուրջ բաղադրական էր: «Պապայ լուեալ, սառւմ է խոր, իմէ Մեծն թէոգոս ել ի Բիւզանդիոյ ի Հռոմ կոյս, եւ մտեալ ի թեոսագնիկէ հանդերձ սպային, եւ յաղագս ի լեւանին եղև խռովութիւն ընդ նա եւ ընդ քաղաքացիսն, եւ մարտ խռովութեան, եւ յաղթեալ ինքնակալն՝ սատակեաց ի քաղաքացեացն արս հեգեոսանս հաղար»¹: Այս խռովութիւնը լսելով Պապը, ապստամբուում է թէոսոսի դէմ եւ հալածում է «գեոքեոսիանոս պիւրճ զորուն», իսկ բարեպաշտ թէոգոսի ընդ հրամանք յաղթուած ու ջարդուած Տերենտիանոսին կախարդական ոյժ եւ զօրութիւն է տալիս, եւ նա յանկարծ յետ վաղիւղով, «ըստ իւրում պատահման բախտին, ընկնում է Պապի բանակի վերայ, ոմանց կոտորում, ոմանց փախցնում, Գնէլ Անձեւացեաց նահապետին էլ «խ-

րով արարեալ սուգեալ՝ հետեալ զիւր նոր», ըմբռնեաց զթագաւորն Պապ»:

Բայց խոր, «անգամ» Պապին դեռ սպանել չէ տալիս. դեռ նորան ցանկանում է կանգնեցնել թէոգոս բարեպաշտ կայսեր արդար դատաստանի առաջ, ուստի եւ շարունակում է. «Եւ Պապայ յաղերս աղայանաց անկեալ, զի մի մեղի, այլ յանդիման լինել արքայի. եւ քան թէ Տերենտիանոսի գլխացալ՝ շնորհեաց նմա զմաղթանան: Եւ երկաթեղէն կապանք երթեալ առաջի մեծին թէոգոսի, ըստ իւրում անգամութեանն սակրով վճարի»:

Այժմ կենդիւններ, որքան անբարեխղճութիւն է թոյլ տալիս իրան խորհեացին, որպէս զի Պապը, Ներսիսի դահճը, դատուի եւ սպանուի թէոգոս կայսեր հրամանով: Դա յեղաշրջում է Պապի սպանութեան շարժումը, որը, որ էր բազմաւանդ գաւառը, եղանակ. Տերենտիոսի (իմա Տրապիսոսի) նողկալի «հեգեոսիանոս» աւանդում է յաղթանակ եւ իշխան, եւ վերջ տեղ կայսերական գահ է բարձրացնում թէոգոսին:

Այս բոլորը Հատ մնորոշ է խոր. համար:

(Ընդունելով)

Յ. ԴԱՐԱՍԵԱՆ

ՔՆՆՈՒԹԵՆ ՄԻՐՈՒՆԻ ԿԵՆ ՄԸ «ԱՐԸ ԳԵՂԵՆՑԻՆ» ԱՐԸՆԻՐԱՎԵՐՈՒՄ ՄԷՋ

Ինչեալ Նոյեմբեր ամսաթիւ «Բապմա» վեպին մէջ, յարգելի բեւեռագետ Պր. Բաւմանին ստորագրութեամբ, «Երաւէղդ»-ի վրայ ուշադրաւ յօդուած մ'երեւցաւ: Մանրակրկիտ քննուած է անոնց պաշտօնին ծագումը արդարեւ, բայց զանց առնուած է կէտ մ'որ հետազոտելու արժանի է:

Պր. յօդուածագիրն իրաւամբ դիտել տուած է՝ որ «Երեւանց մեր ազգային պատմութեան երկու անգամ յիշատակուած են միայն Աւելդը կամ աւելի ճիշդն Յարաւելդը¹. մին Արայի գէպին մէջ, երբ Էամիրամ գեղեցիկն Արայի անկումն ու Հայոց բորբոքումն տեսնելով գողցեց, «Հրամայեց իսկուանոցն իմաց ինքուզ զվերս նորա եւ կենդանացի», ... (խոր. ա, ԾԵ)»:

¹ Ամիանոս, XXX, 1, 22—23:

² Այս բոլորը մի անվտանգական ասանդակին է որ խոր. վերջին է բառացի կերպով Մաղաղասից («Հանգէն» 1894, Փետրուար, Ժր. 63—64):

³ Իրան հակառակը կը պնդէ՝ թէ աւելի ճիշդն Աւելդը (— Արելդը), ստոր պատճառը քեզ մը վարը:

Իսկ երկրորդ յիշատակութիւնն եղած է Մուշեղի (Մամիկոնեան) գեպըն մէջ. այսպէս՝ «Իբրեւ տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ... եւ Հանին եղին ի տաշինն աշտարակի միջ, ասէին՝ թէ վասն զի այր քաջ էր, առէգէք ինանն եւ յարուցանեն զդա:», ... (Բիւզ. Ե. լգ. եւ ԲՎ՝ էջ 525)։

Եղևիկ սա խօսքերէն «Իբրեւ զմովացուլն՝ զոր ի կողէ ելեալ ասնն, եւ զպայն իմն ի մարդկանէ, եւ զառլէզն ի շանէ ... եւ ոչ ...» (ա, իդ) յարգելի բարեկամս, բոլոր հայոց սիրելի բազմավաստակ Հ. Ալեշանի հետ, սա եղբարացութեան յանգած է՝ թէ «Նախնիք այլ շունէ ձեւացած կ'ըսէին զԱլէշն, կամ շնակերպ, շնախառն:», Կարծեմ, նոր բան մ'ըսած չենք ըլլար, երբ ըսենք՝ թէ նախնեաց այդ հաւատքը, (Ալէշները շնակերպ, շնախառն համարելը) Մուսթր-Ակատեան (յետոյ Ասորեստանեան-բաբելական) քաղաքաբնութեան Հայոց մէջ տարածուելուն հետեւանքն է, եւ թէ նախդեանները Ասորեստանեան-բաբելական Միթաբանութեան (Mythologie, Ե. վ. Դ.) ազդեցութեան տակ, իրենց աստուածները կը ներկայացնէին մարդու իրանի վրայ անասունի գլխով։ Գլխով այսպէս կը ցուցնեն Տնախօսական գիւտերը։

Երկու գրացի ազգերու մէջ աստուածացեալ շուներու գոյութեան հաւատքը՝ «Գոյուն-ճուղէն Բրիտանական Թանգարան փոխադրուած (8961)» արձանագրութեան մաղմանքին հետ համեմատելով՝ պր. Բասմաջեան Ալէշներու ծագումն ու պաշտամունքը կը նշմարեն Ասորաբաբելական «Մարդուկ», աստուածին չորս աստուածացեալ շուներուն հետ։ Բայց ներուի մեզի դիտել տալ՝ թէ մաղմանքին յիշած Մարդուկի ստորագիծն (իրեւ. «կենդանացոցիչ դիակայն») թէեւ կը համապատասխանէ մեր Ալէշներուն ընծայումը պաշտամունքին, ստով հանգերձ չորս շնաստուածներունը («Ուկկուսու» = յափշտակին, «Ակիւլու» = Ուսիշն, «Իկլուսա» = կորդին, «Իթերու» = յազեցուցին) քիչ մը հակասական չէն արդեօք։ Եղբրուաբաղ մը ներկայացուած չենք ըլլար, եթէ «Համարինք» որ Ալէշներու ծագումը թէեւ Մարդուկէն եւ անոր հետեւող շուներէն է, եւ սակայն յետագոյն դարերու մէջ, արիական Միթաբանութեան ազդեցութեամբ, անոնց պաշտումը բարեխառնուած, եւ գերը կատարած են հնդկի աբդաներու կամ Սկանդինաւեան Էւֆրեյներու, որոնք այս կամ այն միջոցներով

կենքը կուտային մահամբձ քաջերու (Հմմտ. Ե. վ. Դ. Ծառէի Հնդեւ, 1895, էջ 600)։

Պր. Բասմաջեանէն զանց առնուած, այլ մեր ուշագրութիւնը գրաւող կէտը սա է՝ թէ ինչու համար «Շննձիթ» (Ե. վ. Դ.) աստուածներն Աւիշ կը կոչուին։ Այս հարցը կը լուծուի դարձեալ Ասորաբաբելական Միթաբանութեան միջոցաւ։ «Ասորեստանեայց դիցաբանութիւնը կ'աւանդէ թէ Իսդար (ընութիւնը) սիրահարած էր Թամմուզի (գեղեցիկ Արեւու), եւ սա Չմեւէն սպաննուելով՝ Սանդարամեօքն որ իջաւ՝ հոն բխած կենաց ջրերուն զօրութեամբը նորէն կենդանացաւ։ Ընտրման ցուցած է՝ թէ Իսդար եւ Համարամ միեւնոյն անձ է։ Կ'երեւայ որ Համարիս (= Իսդարի) կամ Համարամայ պաշտաման հետ Ասորեստանէն հայաբնակ երկիրն անցած է նաեւ զըջը՝ թէ Համարամ Արա գեղեցիկն սիրահարած էր, եւ թէ ատոր սպաննուելուն՝ Արալէշներու կամ Ալէշ գից ձեռք գանի ջանաց նորէն կենդանացինք...» Սանդարամեօքն արքայական լեզուաւ Աշալէ (մեր կողմէն նոտարգրուած) երկրի կ'անուանի, ուր երկնից եւ երկրի ոգւոց ոսկեղէն աթոռոց տակէն կենաց գրբը կը բխին... Արալէ՝ էր դարձեալ բարձր լեռ մը որուն գագաթան վրայ երկինքը կը հանգէր, ինչպէս նոյն յունական զըջը ալ կ'աւանդեն հիւսիսային լեռանց համար։ Այս հիւսիսային լեռն՝ այսինքն ստուերաց երկիրը՝, նոյնացած կ'երեւայ Արարատայ լեռանց հետ, ուր նաեւ զետեղուած է Արայի գէպը։ Հայոց Արալէշն այս Աշալէի Գիւլ Գիւլի (մեր կողմէն նոտարգրուած) կ'ըսէ Սէյա։ (Հնդեւ Ամբեւ, 1893, էջ 241)։

Գալով Արայի անուան՝ շատ հանճարեղ գիւտ մըն է սեմագէտ պր. Հալէվիի գիւտը, զոր աւետեց պր. Բասմաջեան, իր յօդուածին միջոցաւ, թէ Բեհստունեան արձանագրութեանց մէջ յիշուած Արալ (Խ)ն հայ պատմագիրներու Արայն ըլլայ։ Ուրախութեամբ կը սրբագրեմ

Les Chaldéens opposaient à la divine et bienheureuse montagne de l'Orient, accadien 'garsag babbara — assyrien šad cit sanāi, une montagne funeste et ténébreuse de l'Occident, accadien 'garsag gīgga — ass. šad erib samāi, située dans les parties basses de la terre. C'est là que naissent les démons malfaisants qui se glissent ensuite sournoisement sur la montagne de l'Orient pour y grandir au milieu des dieux. Le Namber, la Peste personnifiée, y fait sa résidence avec les autres fétus. Entre ces deux montagnes, et juste au Nord, s'étend la région de l'Arāli ou Arallī... (Fr. Lönormant, Les origines de l'Histoire. T. II. P. I, էջ 134—135, 138—139 հ.այլն)։

այն սխալ ենթադրութիւնը՝ զոր ըրած էի երկու տարի յառաջ՝ թէ արդեօք ներքին չէ՞՞ որ Արայն խորտակ-Անտառայի բազմաթիւ ֆրեւ-լիններէն (ոգի) Պեթլէն-ոգի որդի Արան եղած ըլլայ զոր խորհրդանշանն անձնաւորած է։ (Դարչիկէ Լաֆէ, 1895, էջ 442—443)։ Ասի լաւ։ Բայց խնդիր է թէ ինչո՞ւ համար խորհրդանշան չափրամի ու Ալէքսանդրու պաշտամունքը հիւսած է Արայի աւանդապէսին մէջ։ — Անվիճելի համարելով Ուսուցչապետ պր. Գր. խալաթեանի մատենագրական քննութիւնը թէ Արայի զոյցցին մէջ խորհրդանշան «իւր աղբիւր գործածած է Անանուն» (= Սեբեաս), Դիոդոր, Կլեմէս Ալեքսանդրացի, Փաւստոս ու Եղնիկ, և անկայն ասով ինչորով չէ լուծուի։ խորհրդանշանը՝ Արայի աւանդապէսին մէջ Ալէքսանդրու չափրամը մտցնելուն պատճառներն են՝ մէկ կողմէն, հայ թագաւորի մը (Արախ) ին պատերազմի (Գարեհ Վշտապեայի պատերազմին) մէջ, երկրին համար ինչպէս փոխելու յիշատակը (Հմմտ. ԲՎ՝ 1897, էջ 229—231) և միւս կողմէն, Բիպնայի թագաւորներէն Արամէի յաջորդներուն ատեն, Ասորեստանի Հռամանիւրարի Գ. Ի (812—784) որ երկու անգամ Մաննայա արշաւած էր, Սուբաթի Ռեֆուէլի՝ Հուրմա՝ ասորեանքուիւնէն անունան հետ շփոթութիւնը։ Գարեհ Վշտապեայի պատերազմներուն մէջ մեռած Արա(խ) կ'ըլլայ խորհրդանշանը ձեռքով Արամի անմիջական յաջորդ, և չափրամ (որուն վերագրուած են մեծ աշխարհակալութիւններ) Հայոց հետ հաշիւ ինչնէն։ որուն համար կը հիւսուի (խորհրդանշանէն կամ իրմէն ասով ուրիշներէն) ծանօթ աւանդապէսը։ Նշանակալից երեւոյթ մըն է՝ թէ մինչեւ հիմայ վանայ կողմը, խալաթեան նուիրապետական կազմակերպութեան մօտերը, վառ կը մնայ յիշատակը գեղեցիկ ու խելանի արդիւն մ'իւր՝ պատերազմին մէջ ինչպէս, խոցուած սիրականին վերքերը լցել տալու։ Եւ վանայ մէջ գեղացիներուն «պառաւանջ խօսքեր», կոչուած զոյցցներու մէջ, կ'աւանդուի՝ թէ ժամանակաւ իրենց գեղին Ամնափրկչեան վիճքին անդը կուգը մը կար, որուն անջնւ մարդիկ շուներուն լցել կու տան իրենց վերքերը։

(Հմմտ. մեր գրածը, Դարչիկէ Լաֆէ, 1895, էջ 442—443)։

Արայի աւանդապէսին անմիջական կցուած է Արաբոր (= Արարատ) անունն ծագումն առուեալ արաւանութիւնը։ Մեր պատմագիրներէն Մ. խորհրդանշան է որ, առաջին անգամ, կը յիշէ՝ «Գայ հասանէ տագնապաւ ի դաշտս Արայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Արարատ, խորհրդանշան այս հատուած տեղի տուած է Հրէոտէր գերմանացւոյն որ Արարատը ստուգաբանն է իւր Արաբ արաբ «արպէս թէ անդ արաւաւորեցաւ գեղ Արայի գեղեցիկ իւր մեռանելուն, զի և խոր. անդէն ի դաշտին գիպեալ ակնարկէ զմահ Արայի...» (Սարգ. Լէն Լայ, Ինձիճեան, Վնեստիկ 1822, էջ 376)։ Հրէոտէրի այս ստուգաբանութիւնն այնուհետեւ *tutti quanti* ներու սովորական եղաւ և Դիւ Երաբոր, այդ անոր բառն, որ Ս. Գրքին թարգմանութիւնէն ասով չէ գործածուած մեր նախնիքներէն (որչափ կը ներէ ծանօթութեան սահմանը) հակառակ Օպրի, որ Արարատը անուկրիտ Արաբ-Լայի, ու Պէնէֆէյի Արա-Արաբ-Լայի հայացած ձեւը կը կարծէին (Հմմտ. Լեւորման, յիշուած գործը, էջ 36), Արաբոր՝ ասորեստանեան արձանագրութեանց Ուրարուի երբայցած ձեւն է։ Ժամանակակից համեմատական լեզուագիտութեան դէմ գոյն ծանօթութիւն ունեցողներուն յայտնի է՝ որ Արարատ (= Ուրարուս և Արարոս ըստ Հերոդոտոսի) Ասորեստանեան լեզուով լեռնագագաթ կը նշանակէ, որուն կը համապատասխանէ Հոփտտէր գերմանացւոյն լեռնակղզի կոչածը։ Ի մէջ այլոց Արարատի ստուգաբանութիւնը հմմտ. Ֆր. Լեւորման. Les Origines de l'histoire. L. II. P. I. էջ 1—4 և այլն ու Լաֆէ Արաբ-Լայի 1893, էջ 49, Դանթի. 2, և այլն։ Հայերը Ս. Գրքին ազգագրական ցանկին մեկնութեան համաձայնեցնելով (Հմմտ. Ֆր. Լեւորման, յիշուած հոյակապ աշխատութիւնը ու Գլէյքի հոյապարհ. թրգմ. Հ. Գ. Գալեմբաւրեան, Վիեննա 1897, էջ 5—7) իրենց ազգին ծագումը, երբայցած Արարատ բառը (Ս. Գրքին հայերէնի թարգմանութեան միջոցաւ) սեպհակաւանդոցին երկրին կենդրոնական նախնազնին ու անոր մէկ գաւառին։ Բիւզանդի (Գ. Ժ.) և ուրիշներուն Արարատ անունն յիշատակութիւնը չեն զօրեւ փաստելու թէ Հայերը, Ս. Գրքին հայերէնի թարգմանութենէն և անոր

⁶ Դիւլիսիի բեւեռագիրներու Արամն նշանաւոր խորհրդանշանն Արամին հետ, որովհետեւ երկուքն ալ իրենց երկրին ընդարձակելու համար Ասորեստանի դէմ պատերազմէր մղած էն։

⁷ Սամարիտի ու Շամարի անուններուն իրարու հետ շփոթուիլը հմմտ. G. Maspero, Histoire ancienne 1886, էջ 383, Դանթի. 3։

Ազգագրական ցանկին եկեղեցական մեկու թիւնը ժողովրդականալէն առաջ, գործածած ըլլան Արարատ անունը, մանաւանդ որ Բիւզանդ եւ ուրիշներ Ս. Գրգին թարգմանութենէն ետքը գրուած են:

Երկրին Բիւյան ու Նախաշայերուն խալտեան կողուեղէն ետքը, Աւուր-Բիւյան ու Արփն անուններէն աւելի, (Փռիւգիոյ սահմաններէն արշաւող արիական ժողովրդի մը խալտեանց խառնուրդէն կազմուած) ազգին ինք զինք հոյ անուանելն անոր մէջ արամաւացած կը կարծենք՝ որ եւ անմանութ մնացած է գրայի երկրներուն: Այս բնիկ ազգային անունը, հոյ, եւ խորենացւոյն սա հատածը՝ թէ «աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնայն մերոյ Հայկայ» Հայք, ճիշտ կը գտնենք: Միայն սա տարբերութեամբ՝ որ ոչ թէ Հայկ մեր նախահայրն ու պատմական անձ մըն է, այլ պաշտուած աստուած մը, որուն աւուրնով ժողովուրդը հոյ կոչուած է, ինչպէս խալտեան՝ խալտեան աստուածին անունով: Մեծանուն Հ. Արեան (թէեւ քիչ մը իր սուղորակն պահպանողական հոգւով, բայց) կը նշոյնացնէ մեր Հայկը Փռիւգայիներուն՝ Ἰνδῆναι, Մարսիաս սրնգաՏարին Տորը հետ (Հմմտ. Հին հուսիս Հայոց, էջ 239): Համեմատական կրօնագիտութեան շնորհիւ, քալլ մ'ալ աւելի առաջ երթալով, մեր Հայկն ու Փռիւգայիներուն Նոցուրը կը նշոյնացընենք Աետուրի Agniին ու լտ. igniին հետ: Ասոր եւ ոչ մէկ վարդապետութիւն, գրութիւն կը հակառակի (ոչ Արքիւ Լիթիւնի Կրմութեւ էջ 326—339, ոչ Ժէր-ԲԵ Ռէ-լի Միլիթան-Ռիւ, էջ 138—144, ոչ Է. Բ. Բիւլ-Ռիւ-Ռի Կրմութեւն էջ 11—29, 68—70 եւ այլն, եւ ոչ ՊԵ Միլ-Յիւ Պոմպիւս հոգեբան, էջ 257—268): Հայկայ երկնքի համաստեղութենէն մէկը կազմելն ալ ասոր ապացոյց է (Հմմտ. Հ. Արեան, Հին հուսիս Հայոց, էջ 114—119): Ըստ հետեւ պիտի տանի զմեզ, եթէ մանրամասն համեմատենք ու քննենք Հայկին հետ Ագիւրի ծագումն ու պաշտօնը, որոնք աւելի ընդարձակ հետազոտութեան մ'արժանի են:

ԳԻՆԵՐՈՒԿԻ ԳԻՆԵՐՈՒԿԱՅ

Կ. Պոլիս, 17/29 Նոյնմբիս 1897:

1 Փռիւգայիներուն Հայոց համեցելը ըլլան պատճառն որս գիտութեան թանկագին գտններէն մէկն է: Հայերէն լատ անուններ որ մը պիտի ստուգարանուին Փռիւգայերէնի միջոցաւ, որովհետեւ «Les races portent avec elles dans leurs migrations leurs souvenirs, et les appliquent aux montagnes et aux fleuves nouveaux qu'elles trouvent dans les pays où elles s'établissent» (Renan, de l'origine de la langue, էջ 226.)

Գ Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԱՆՆԵՐԿ ՄԸ ՀԱՅ ՀՆԱԳՐԱԳԻՐԹԵՆՆ ՎԵՐՑՈ

(Ըրարանութեան)

Համակին ուրիշ մասերը զանց կ'ընեմ, մանաւանդ որ ինչինչ բան կապ չունի մեր իւրեւրոյն հետ: Եւ յիշեմ միայն այն մասն, որ վրական ձեռագրին հնութեան վրայ է: Ուսուցչապետն ամէն թղթերու մէջ կը յիշեցնէ որ ըստ հնագրական տեղեկութեանց՝ վրացերէնը իւր ը—թ դարերուն վերագրելու է: Յիշեալ նամակին մէջ այս մասին կը գրէ նաեւ հետեւեալը. «Հնագրութեամբ գրուածութեան ժամանակն որոշելու նկատմամբ թէ հայերէն եւ թէ վրացերէն բնագիրքն իրարմէ կախում ունին: Վրացերէն ձեռագիրս անթուական է. եւ այսպիսի կանուխ ժամանակի մը համար թերեւս բացառապէս հնագրական պատճառները միակ լինովն կարող չըլլան բոլորովին ապահով որոշում մ'ընելու համար: Բաց աստի՛ կ'երեւայ թէ Հայոց ամենահին ձեռագրաց տառերու նկատմամբ կ'արժէ այն ամէն՝ ինչ որ վրաց համար կ'արժէ: Վրաց լեզվ ամենահին ձեռագիրն է Պոլիս-Բիւզան Մարմարան մը է—Ը դարերէն, որ չէ թէ գլխաւորով, այլ ու—էլեմէնտ տառերով գրուած է: Կայ նաեւ երկրորդ Պապիրոս մը նոյնպէս է—Ը դարերուն, որ թէեւ գլխաւոր է, բայց իւր գլխագրի տառաձեւերը ձգտում մը կը ցուցնեն սովորական ընթացիկ գրի հետեւելու: Եւս— Յամենայն դէպս Պոլիս-Բիւզան մասին տակաւին երկար ուսումնասիրութիւնք ըլլալուն են, անոր ամէն հանգամանքները վերջնականապէս որոշելու եւ յերեւան հանելու:

Կրկնագրաց մասը չիմանա՝ աւելորդ չենք համարի համառօտիւ յիշել ձեռագիր մ'ալ, այս անգամ յունարէն կրկնագիր՝ հայերէն ձեռագրի մը ներքեւ ծածկուած: Եւ այս բանս զարմանալի չէ: Հայոց ձեռքը՝ ինչպէս ցայսօր ալ բազմաթիւ հայ ձեռագրաց կազմի յունարէն պահպանանքները կը ցուցնեն, յաճախ կը պատէին ի մասնաւորի յունարէն եւ ասորերէն ձեռագրիներ: Երբ մաշէին կամ անգործածական ըլլային ու թերակատար, շատ դիւրին էր անոնց գրութիւնը ջնջել ու գործածել նիւթը նոր գրութեան: Այսպիսի հայ ձեռագիր մը գտած էր Կրկնագրաց հուշակաւար հրատարակիչ Թիւզնտորֆ 1844ին Արեւելք ճանապարհորդելու ատեն, ինչպէս նաեւ արաբերէն